

PALŦEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKES PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

SPITSEN VAN SIEGERSWOUDE (FR.), EMMERHOUT (DR.) EN LUTTENBERG (OV.): GEBRUIKSSPORENONDERZOEK

Veerle Rots¹, Dick Stapert en Lykke Johansen²

Typologie versus functie

In het vorige nummer van *Paleo-aktueel* berichtten we over functioneel onderzoek door de eerste auteur van 35 werktuigen van de Creswellien-vindplaats Zeijen (Rots *et al.*, 2002). Het ging om werktuigen die door de tweede en derde auteur geclassificeerd waren als 'spitsen'. Een bekend probleem in de archeologie is dat typologische namen, hoe 'functioneel' ze ook lijken ('spitsen', 'krabbers', 'boren'), in principe niet meer zijn dan lapidaire beschrijvingen van bepaalde *vormen*. De *functie* van werktuigen kan het beste onafhankelijk van hun vorm worden vastgesteld op basis van gebruikssporenonderzoek (in samenhang met experimenten). Als een dergelijk onderzoek is uitgevoerd kan vervolgens worden bekeken in hoeverre er een verband bestaat tussen vorm en functie. Bijvoorbeeld: zijn 'spitsen' inderdaad gebruikt als onderdelen van projectielen, of ging het (deels) om andere functies (bijvoorbeeld als mes, boor, etc.)?

Het is bekend dat er in het Midden-Paleolithicum nog nauwelijks sprake was van enig verband tussen vorm en functie. Eén van de kenmerken van het Jong-Paleolithicum is dat er voor het eerst een redelijke correlatie tussen vorm en functie ontstond, zoals gebleken is uit uitgebreide onderzoekingen van gebruikssporen. Met andere woorden: de vormgeving van werktuigen die voor allerlei verschillende functies werden aangewend werd voor een belangrijk deel 'gestandaardiseerd', althans voor de meeste 'typen' (zoals spitsen, krabbers en boren; veel minder voor stekers). Dat is prettig voor archeologen. Als dat niet zo was zou het bijvoorbeeld tamelijk onvruchtbaar zijn om ruimtelijke analyse te bedrijven op basis van de verspreiding van formele typen. Natuurlijk is de correlatie tussen functie en type niet perfect, en

elk onderzoek van gebruikssporen levert de nodige verrassingen op.

In het geval van de 35 werktuigen van Zeijen die als spitsen of mogelijke spitsfragmenten waren benoemd bleek dat twee ervan geen onderdelen van projectielen waren, maar gebruikt werden als boor. Eén hiervan was een fragment, de tweede was beschreven als een 'atypische Cheddar-spits'; ze zijn afgebeeld in figuur 1: nrs. 5 en 6. Twee andere 'spitsen' vertoonden onduidelijke sporen. De resterende 31 'spitsen' bleken inderdaad gebruikt te zijn als onderdeel van projectielen: als pijlpunten (minstens 18) en weerhaken (minstens 8), en in één geval als een combinatie van punt en weerhaak. Alles overziend is dat een bevredigend resultaat. In bijna 89 % waren 'spitsen' inderdaad projectielonderdelen; in 6 % bleken ze boren te zijn, en in nog eens 6 % was de functie onzeker.

Hoe representatief zijn de resultaten voor Zeijen? In dit artikeltje worden de resultaten van gebruikssporenonderzoek van 'spitsen' van drie andere vindplaatsen samengevat: Siegerswoude II en Emmerhout (Creswellien) en Luttenberg (laat-Hamburgien).

Siegerswoude II

Dit is een Creswellien-vindplaats met een opmerkelijke werktuiginventaris: 190 spitsen of mogelijke spitsfragmenten, 7 boorachtigen, 6 stekers, 3 krabbers en 5 geretoucheerde klingen of afslagen (Kramer *et al.*, 1985). Gezien het 'gespecialiseerde' karakter, met maar liefst 90 % spitsen onder de werktuigen, stond deze site in het teken van de jacht.

In totaal werden door de eerste auteur 21 'spitsen' bekeken: 15 Creswell-spitsen, 3 lange B-spitsen (met alleen een schuine afknotting), 2 *Federmesser* (Tjonger-spitsen e.d.) en een atypische

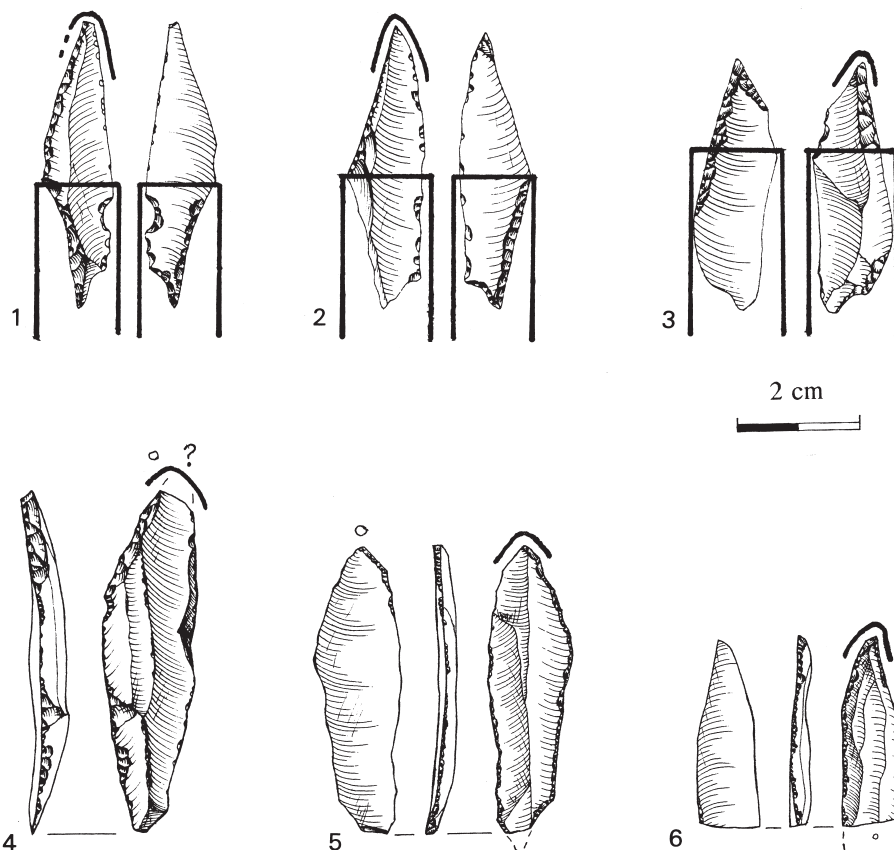

Fig. 1. Werktuigen die als 'spitsen' of mogelijke spitsfragmenten waren geclassificeerd, maar blijkens gebruikssporenonderzoek als boren werden gebruikt. 1–3: Luttenberg (laat-Hamburgien); 4: Emmerhout (Creswellien); 5, 6: Zeijen (Creswellien). De vermoedelijke wijze van schachting is aangegeven (tek. Lykke Johansen en Veerle Rots).

kerfspits. Hiervan bleken er 18 (86 %) inderdaad gebruikt te zijn als onderdeel van projectielen: 15 als pijlpunt en 3 als weerhaak; een selectie is weergegeven in figuren 2 en 3. Drie werktuigen vertonen onzekere sporen (één daarvan is een Tjonger-spits met identificatienummer 68).

Er werden ook twee andere werktuigen onderzocht. Een daarvan was een *Zinken*-achtig stuk gemaakt van een forse kernpreparatiekling (nr. 91). Tot onze verrassing bleek dit stuk mogelijk als projectielonderdeel gebruikt te zijn, namelijk als een combinatie van pijlpunt en weerhaak (fig. 3: nr. 3). Verrassend, omdat de dikke en onregelmatige kling daarvoor niet erg geschikt lijkt. De 'retouches' die leidden tot de determinatie als *Zinken* zijn mogelijk schietbeschadigingen, gezien het voorkomen van pseudo-stekerafhakings.

De zekerheidsgraad van de determinatie als projectielonderdeel is echter slechts 'matig' zodat het weinig zin heeft over de betekenis van dit werktuig te speculeren (gebruikt in het kader van kinderspel?).

Tenslotte werd een steker onderzocht; dit werktuig was eerder als mogelijke vuurmaker geïdentificeerd (Johansen & Stapert, 2001: fig. 1, nr. 4). De eerste auteur kon bevestigen dat het stuk als zodanig dienst deed. Het bleek dat beide uiteinden sporen van dit gebruik vertoonden, ook het uiteinde met stekerbek (hoewel in veel mindere mate dan het andere uiteinde).

Emmerhout

Van deze kleine Creswellien-vindplaats werden 13 spitsen onderzocht: 9 Creswell-spitsen (waar-

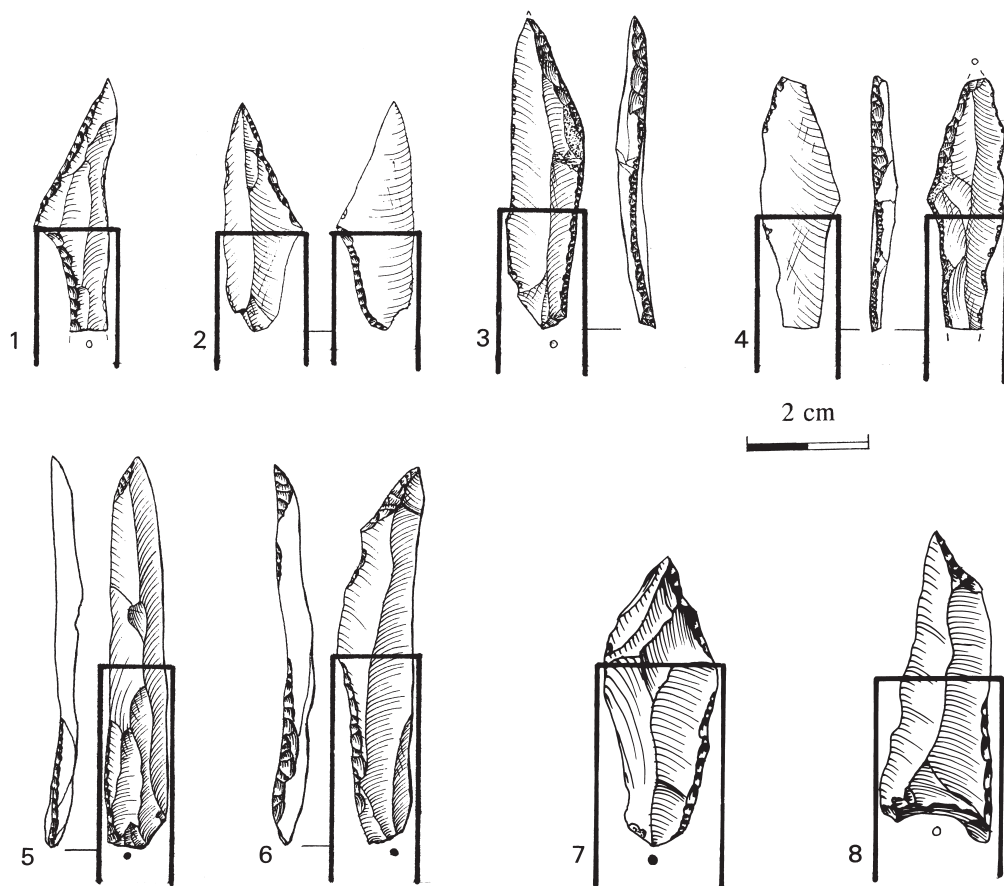

Fig. 2. Werktuigen die als 'spitsen' waren geclassificeerd en blijkens gebruikssporenonderzoek dienst deden als pijlpunten. 1, 2: Luttenberg; 3, 4: Emmerhout; 5–8: Siegerswoude II (Creswellien) (tek. Lykke Johansen en Veerle Rots).

van twee enigszins atypisch: kerfspitsachtig), een lange B-spits, en drie mogelijke spitsfragmenten. Tien hiervan (77 %) bleken inderdaad als onderdelen van projectielen te zijn gebruikt: zeven waarschijnlijk als pijlpunt (twee voorbeelden zijn afgebeeld in fig. 2, nrs. 3 en 4), twee als weerhaak, en één als pijlpunt óf weerhaak. Bij twee werktuigen (nrs. 24, 44) waren de sporen onduidelijk en kon geen duidelijke functie worden vastgesteld. Tenslotte bleek één werktuig (typologisch een Creswell-spits met afgebroken punt) *mogelijk* gebruikt te zijn als boor (de analyse leidde niet tot een zeer betrouwbare uitkomst), maar in elk geval niet als projectielonderdeel (het stuk is afgebeeld in fig. 1: nr. 4).

Luttenberg

Dit is een belangrijke Hamburgien-vindplaats in

Overijssel (Stapert, 2000; De Vries, 1988). Hoewel de site het beste toegeschreven kan worden aan de Havelte Groep (laat-Hamburgien) is de spitsinventaris van deze site eigensoortig: met zowel Creswellien- als Hamburgien-kenmerken. Dit soort 'gemengde' assemblages lijken vrij karakteristiek te zijn voor de Dryas 2: het korte stadium tussen de Bølling en Allerød interstadialen. Het ziet ernaar uit dat er in die klimatologisch dynamische periode veel bewegingen waren van groepen mensen door het landschap (en dus veel contacten tussen verschillende groepen). Luttenberg is verder van interesse omdat er twee zandstenen met groeven van ongeveer 1 cm breed zijn gevonden. Op basis van etnografische parallellen worden deze meestal aangeduid als 'pijlschacht-polijsters'. Zulke werktuigen, indirecte aanwijzingen voor het bestaan van pijl en boog, kennen we ook van

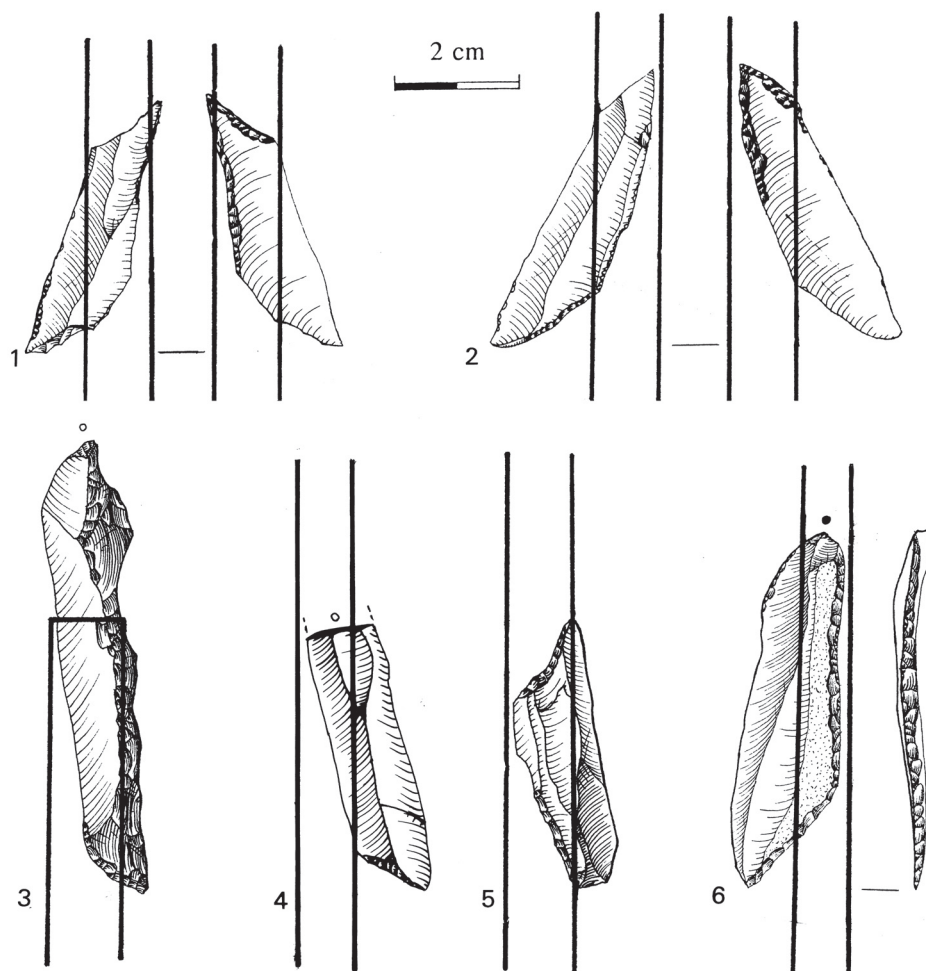

Fig. 3. Werktuigen die als 'spitsen' waren geassocieerd en volgens gebruikssporenonderzoek gebruikt werden als weerhaken (1, 2, 4-6), en een werktuig dat als Zinken was geassocieerd maar mogelijk als een combinatie van pijlpunt en weerhaak dienst deed. 1, 2: Luttenberg; 3-6: Siegerswoude II (tek. Lykke Johansen en Veerle Rots).

enkele andere Hamburgien-kampementen, en van een paar ongeveer even oude vindplaatsen uit het laat-Magdalénien.

In totaal werden 17 spitsen op gebruikssporen bekeken door de eerste auteur. Hiervan bleken er maar liefst drie als boren te zijn gebruikt; ze zijn afgebeeld in figuur 1: nrs. 1-3. Met name voor het werktuig nr. 1 is deze uitkomst een hele schok: het betreft een prachtige 'Havelter spits' met schachtingskerf bij de basis. Tien werden waarschijnlijk gebruikt als pijlpunt (enkele voorbeelden zijn weergegeven in fig. 2: nrs. 1 en 2), en

drie waarschijnlijk of mogelijk als weerhaak (zie fig. 3: nrs. 1 en 2; bij een derde exemplaar is de determinatie minder zeker). Tenslotte is er een spits (atypische kerfspits, nr. 6T-341) waarvan het gebruik onduidelijk is. Van de zeventien waren dus zeker dertien onderdeel van projectielen: 76 %.

Ook bij Luttenberg bleken dus enkele spitsen gebruikt te zijn als weerhaken, net zoals dat eerder al bij een andere Hamburgien-vindplaats, Oldeholtwolde, was vastgesteld door Emily Moss (zie voor een beschrijving en afbeeldingen daarvan: Johansen & Stapert, 2004).

Enkele conclusies

In totaal werden door de eerste auteur 86 spitsen onderzocht, afkomstig van drie Creswellien-vindplaatsen en een Hamburgien-vindplaats. Daarvan bleken er 72 inderdaad als onderdelen van projectielen gebruikt te zijn: ca. 84 %. De meeste spitsen deden dienst als pijlpunt, maar een deel fungeerde als weerhaak; de verhouding tussen deze twee toepassingen was ongeveer 3:1. Wat betreft het gebruik van spitsen vinden we bij Hamburgien- en Creswellien-vindplaatsen een vergelijkbaar beeld.

Bij een achttal spitsen kon de functie niet worden vastgesteld; bij een aantal daarvan is echter niet uit te sluiten dat ze gebruikt of bedoeld waren als projectielonderdeel. In zes gevallen bleken 'spitsen' gebruikt te zijn als boren. Deze verwarring is wel te begrijpen. Boren werden (meestal) in geschachte vorm gebruikt, en met een spits boor-einde tegenover een deel met schachtingsaanpassingen (schouder, kerf) kan gemakkelijk een spitsachtige vorm ontstaan.

Niettemin kan geconcludeerd worden dat de typologische categorie 'spitsen' althans bij Hamburgien en Creswellien, voor het overgrote deel inderdaad onderdelen van projectielen omvat. Het zal daarbij vooral gaan om pijlen.

Summary

In an earlier paper (Rots et al., 2002), it was concluded that out of 35 points from the Creswellian site at Zeijen, 31 indeed functioned as parts of projectiles such as arrows; a significant proportion of these (at least 8) were not hafted as tips but as barbs. Two points turned out to have been used as borers. In this paper the results of a use-wear analysis by the first author of points from three other sites are summarized: two Creswellian sites (Siegerswoude II and Emmerhout) and one Late Hamburgian site (Luttenberg). The same picture emerged: most points were indeed parts of projectiles, but a few were in fact used as borers. Taking together the investigated points from all four sites (n = 86), about 84 % were used as parts of projectiles. Hafting as a tip was applied about three times as often as hafting as a barb. Of the total of 86 inspected points, 6

were in fact used as borers. In general, however, for this category at least, a strong correlation exists between typology and function.

Noten

1. Laboratorium voor Prehistorie, Katholieke Universiteit Leuven, Redingenstraat 16, 3000 Leuven. E-mail: Veerle.Rots@geo.kuleuven.ac.be
2. Ossewei 6, 9751 SC Haren (Gn.)

Literatuur

- Johansen, L. & D. Stapert, 2001. Vuurmakers uit het laat-paleolithicum revisited. *Paleo-aktueel* 12, pp. 15–19.
- Johansen, L. & D. Stapert, 2004. *Oldeholtwolde; a Hamburgian family encampment around a hearth*. Lisse.
- Kramer, E., P. Houtsma & J. Schildstra, 1985. The Creswellian site Siegerswoude II (gemeente Opsterland, province of Friesland, the Netherlands). *Palaeohistoria* 27, pp. 67–88.
- Rots, V., D. Stapert & L. Johansen, 2002. De Cheddar- en Creswell-spitsen van Zeijen (Dr.): 'projectielen' of messen? *Paleo-aktueel* 13, pp. 24–29.
- Stapert, D., 1985. A small Creswellian site at Emmerhout (province of Drenthe, the Netherlands). *Palaeohistoria* 27, pp. 1–65.
- Stapert, D., 2000. The Late Palaeolithic in the northern Netherlands. In: B. Valentin, P. Bodu & M. Christensen (eds), *L'Europe centrale et septentrionale au Tardiglaciaire*. Nemours, pp. 175–195.
- Stapert, D. & L. Johansen, 2001. The Creswellian site at Zeijen (prov. of Drenthe, the Netherlands): an encampment with a probable tent ring. In: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds), *Essays presented to Jay Jordan Butler on the occasion of his 80th birthday*. Groningen/Amsterdam, pp. 503–526.
- Vries, F. de, 1988. Luttenberg. Een Hamburg/Creswell basiskamp met een woonconstructie en een haard. Afstudeerscriptie, Universiteit Groningen.